

محمد منیر سعدالدین

پژوهشی در تاریخ و روش‌های آموزش و پرورش
در جهان اسلام

مقدم

مرتضی اکبرزاد

تهران ۱۳۹۲

سرشناسه : سعدالدین، محمدمنیر
عنوان قراردادی : دراسات فی تاریخ التریة عند المسلمین. فارسی
عنوان و نام پدیدآور: پژوهشی در تاریخ و روش‌های آموزش و پرورش در جهان اسلام /
محمدمنیر سعدالدین؛ مترجم: مرتضی اکبرزاده.
مشخصات نشر : تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری : ۴۲۶ ص.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۱۲۱-۳۸۶-۱
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع : آموزش و پرورش -- کشورهای اسلامی -- تاریخ
موضوع : اسلام و آموزش و پرورش -- تاریخ
شماره افزوده : اکبرزاده، مرتضی، ۱۳۴۲ - ، مترجم
شماره افزوده : شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی شنگره : ۱۳۹۳ ۴۰۴۱/۷۵۳/۹۱۰/۳ LC
رده‌بندی دیب : ۳۷۰/۹۱۷۶۷۱
شماره کتابخانه ملی : ۳۴۲۴۹۳۶

پژوهشی در تاریخ و روش‌های آموزش و پرورش در جهان اسلام

ترجمه: محمدمنیر سعدالدین

مترجم: مرتضی اکبرزاده

چاپ نخست: ۱۳۹۲؛ شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

حروفچینی و انتشارات علمی و فرهنگی
لیتوگرافی، چاپ و صفحه‌سازی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه
حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

- اداره مرکزی: خیابان افریقا، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۸۸۷۷۴۵۶۹۷۰؛ فکس: ۸۷۴۵۷۱
- آدرس اینترنتی: www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir
- مرکز پخش: شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افریقا، بین بلوار ناهید و گلشهر، کوچه گلغام، پلاک ۷۲؛ کدپستی: ۱۹۱۵۶۷۳۲۸۳؛ تلفن: ۴۳-۲۴۱۴۰۲۲۰؛ تلفکس: ۲۲۰۵۰۳۲۶
- آدرس اینترنتی: www.ketabgostar.com info@ketabgostar.com
- فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۶۶۴۰۰۷۸۶

فهرست مطالب

پیش درآمد	سیزده
فصل اول: تربیت اسلامی	۱
تعریف، هدف‌ها و منابع	۱
تعریف تربیت اسلامی	۳
هدف‌های تربیت اسلامی	۴
هدف‌های تربیت اسلامی در آثار مریبان مسلمانان	۷
هدف‌های تربیت اسلامی از نگاه نویسندگان معاصر	۱۰
اول: هدف دینی تربیت اسلامی	۱۰
دوم: هدف اخلاقی تربیت اسلامی	۱۱
سوم: هدف اجتماعی تربیت اسلامی	۱۱
چهارم: هدف تلذذ عقلی و اشباع روح کنجکاوی	۱۴
پنجم: هدف مادی تربیت اسلامی	۱۵
ششم: هدف سودآوری تربیت اسلامی	۱۵
منابع تربیت اسلامی	۱۷

اول: قرآن کریم ۱۷

دوم: سنت نبوی ۲۰

فصل دوم: مؤسسه‌ها و مراکز آموزشی اسلامی ۲۳

مؤسسه‌های آموزشی اسلامی ۲۳

۱. مکتب‌خانه ۲۵

۲. مسجد ۳۵

۳. مدرسه ۴۹

۴. خانه‌های علما ۷۸

۵. مجالس علمی، مناظره، و گروه‌های آشکار و پنهان علمی ۸۱

۶. مغازه‌های نسخه‌رانی ۸۶

۷. بیمارستان ۹۰

۸. رصدخانه‌ها و مراکز علمی اخترشناسی ۹۹

۹. کاروانسراها (نوانخانه‌ها)، زوایا، خانقاه‌ها (گذرگاه‌ها)ی صوفیه ۱۰۲

۱۰. کتابخانه‌ها، بیت‌الحکمه‌ها و مراکز علمی ۱۱۰

مراکز آموزشی و نقش آن‌ها نزد شیعیان ۱۱۸

۱. مرقد امام علی(ع) در نجف ۱۱۹

۲. مرقد امام موسی کاظم(ع) (ت ۱۸۳ ق / ۹۹) و امام جواد(ع) (ت ۲۲۰ ق / ۸۳۵ م) در بغداد ۱۱۹

۳. مرقد امام حسین(ع) در کربلا ۱۲۰

۴. مرقد امام رضا(ع) در طوس ۱۲۰

۵. نقش شهر قم در علم و آموزش نزد امامیه ۱۲۱

فصل سوم: حرقه آموزش از دیدگاه مسلمانان و اخلاق و شرایط معلمان

عالم ۱۲۳

تعریف شغل ۱۲۳

آموزش به مثابه شغل	۱۲۵
اخلاق شغلی معلمان	۱۳۱
۱. معلم، فرهیخته‌ای هنرمند	۱۳۳
۲. اطلاعات گسترده و عمیق در رشته تخصصی	۱۴۰
۳. معلم خصوصیات شاگرد را می‌شناسد	۱۴۶
۴. معلم باید آداب و اخلاق ویژه‌ای داشته باشد	۱۵۱
۵. معلم علمش را از مفاسد حفظ می‌کند	۱۵۳
۶. معلم همه شناخته‌شده است	۱۵۵
۷. معلم در برخوردش با شاگردان عدالت را رعایت کند	۱۶۱
۸. معلم هیچ دوست شاگردان است	۱۶۳
۹. معلم ظاهر آراسته دارد	۱۶۹
۱۰. اعتدال در علم، علم، حرکات و اشارات	۱۷۰
۱۱. معلم راهنما و دوست است	۱۷۳
۱۲. معلم پژوهشگری، تحلیلگر در رشته تخصصی خود و همواره در حال رشد است	۱۸۹
۱۳. معلم به علمش عمل می‌کند و نیز به راه عمل نزدیک می‌سازد	۱۹۶
آماده‌سازی تربیتی و شغلی علمای معلم	۲۰۲
تربیت معلمان سطوح عالی	۲۰۲
بررسی‌های تخصصی در تربیت عالمان معلم	۲۰۶
الف. روش تخصصی دینی و ادبی	۲۰۷
ب. روش تخصصی علمی و ادبی	۲۰۷
تنوع هدف‌ها و روش‌ها	۲۱۱
۱. روش تربیت نویسنده	۲۱۵
۲. روش تربیت ادیب	۲۱۶
۳. روش تربیت فیلسوف یا دانشمند علوم عقلی	۲۱۶
۴. روش تربیت پزشک یا طبیب	۲۱۷

۲۲۱	فصل چهارم: روش‌های دستیابی به مناصب آموزشی و عزل آن
۲۲۱	روش‌های دستیابی به مناصب آموزشی
۲۲۱	اول - روش صدرنشینی (تصدر) و شرایط آن
۲۲۲	۱. خودکفایی
۲۲۵	۲. برتر دانستن همتایان به هنگام نزاع
۲۲۵	۳. ارائه اصول
۲۲۸	۴. فشار شاگردان بر علما برای صدرنشینی
۲۳۰	روش صدرنشینی
۲۳۲	موفقیت در امتحان صلاحیت
۲۳۴	۷. ارائه علمی برای تدریس
۲۳۶	شرایط و اهداف ایجاز و علم حدیث
۲۳۸	روش‌های سطوح پایه و اقسام، کتابت، اهمیت و فایده آن
۲۳۸	الف. روش‌های ایجاز
۲۳۹	ب. اقسام اجازه
۲۴۰	ج. کتابت اجازه
۲۴۰	د. اجازه، اهمیت و فایده آن
۲۴۱	بهره‌برداری از اجازه‌های علمی و مناصب آن
۲۴۴	نمونه‌هایی از اجازه‌ها
۲۴۷	دوم - روش تکریم
۲۴۸	نمونه‌ها و حالات
۲۴۹	شهرت مکان به علت شهرت و بزرگداشت عالم
۲۵۰	نکوداشت متأخران
۲۵۱	سوم - روش تعیین
۲۵۳	نمونه‌ها و حالات
۲۵۳	۱. امضای اجازه‌نامه تدریس
۲۵۵	۲. منشور (ابلاغ نامه)

۳. تفویض (فرمان وکالت)	۲۵۵
۴. خلعت (لباس تدریس)	۲۵۶
۵. جشن جلوس	۲۵۷
۶. سجل (سند ثبتی)	۲۵۸
۷. إذن	۲۶۰
۸. تقلید (سلطان‌نوشته)	۲۶۱
تعارض در قرارنامه‌های تعیین	۲۶۳
تعیین مدرس یا راه‌های رسیدن به منصب	۲۶۴
الف. جست‌وجوی کفایت و لیاقت	۲۶۴
ب. آزمون در امتحان تعیین مدرس یا پیروزی بر رقبای	۲۶۶
ج. ملاقات شیخ و تأیید شاگردانش	۲۶۷
د. تلاش برای	۲۶۷
هـ. استعانت از سلاطین، اعیان و متنفذان	۲۶۹
و. تدرّج (پیشرفت تدریجی) در تدریس	۲۶۹
شروط تعیین مدرس	۲۷۰
الف. رعایت انتساب به مذهب فقهی	۲۷۰
ب. رعایت سن	۲۷۱
ج. رعایت تخصص در ماده آموزشی	۲۷۲
د. شروط متفرقه	۲۷۳
چهارم - استنابت (جانشین‌گزینی و جانشین شدن)	۲۷۳
الف. استنابت موقتی و عرضی	۲۷۴
ب. استنابت دائمی به علت کناره‌گیری از تدریس	۲۷۴
ج. استنابت به علت کثرت درماندگی و گرفتاری	۲۷۵
د. استنابت جزئی برای کمک در یک پست	۲۷۵
هـ. استنابت مداوم برای بعضی شیوخ	۲۷۶
پنجم - روش احتکار پست (منحصر کردن پست)	۲۷۶

- الف. انحصار پست از سوی صاحب مدرسه ۲۷۷
- ب. احتکار به شرط برابری با استاد قبلی ۲۷۸
- ج. انحصار پست به مدرس و خانواده او ۲۷۸
- ششم - تدریس در چند مدرسه ۲۷۹
- هفتم - روش شراکت در تدریس ۲۸۰
- هشتم - روش استرداد (بازگشت) ۲۸۱
- نهم - روش انتقال ۲۸۱
- ۱۰ - روش مناقصه ۲۸۲
- یازدهم - روش استاد زائر ۲۸۴
- عزل کردن از مدرسه و از دست دادن مقام ۲۸۵
- الف. عزل به علت رفتن شهرت در اثر ظهور همتایان ۲۸۵
- ب. عزل به علت عدم وفاء ۲۸۷
- ج. عزل به علت فعالیت بی‌وفایی ۲۸۷
- د. عزل به علت برگشتن به وطن ۲۸۸
- هـ. عزل به علت ناتوانی شخصی و عدم شایستگی ۲۸۸
- و. عزل به علت بدرفتاری شغلی ۲۸۹
- ز. عزل به علت همسو نبودن با حکومت ۲۹۰
- ح. عزل به علت اختلاف مذهب ۲۹۱
- ط. عزل به علت بازنشستگی و ازکارافتادگی ۲۹۲
- فصل پنجم: روش‌ها و مبانی آموزش ۲۹۹
- روش‌های آموزشی ۳۰۰
- اصول کلی روش آموزش مسلمانان ۳۰۲
۱. رعایت تفاوت‌های فردی شاگردان ۳۰۳
۲. آماده‌سازی فرصت‌های تمرین عملی ۳۰۸
- الف. اصل تمرین و اجرای عملی ۳۰۹

۳۱۳	ب. اصل توضیح حسی
۳۱۷	۱. تکیه بر مشاهده و تجربه
۳۱۸	۲. نقشه‌های جغرافیایی
۳۱۸	۳. نمونه‌هایی از خط
۳۱۹	۴. سفرهای علمی
۳۲۰	۵. توجه به آموزش معلولان جسمی و روحی
۳۲۱	ج. اصل تکرار
۳۲۳	۱. اصل الگوی نیکو
۳۲۵	۲. به‌ریزی آموزشی شناور، مؤثر و پاک
۳۲۷	۳. به‌رزی دربار، فهم و نوسازی
۳۲۹	روش‌های به‌رزی در سلسله عالی
۳۳۰	۱. روش محاسبه
۳۳۲	۲. روش سماع (شنیدن)
۳۳۳	۳. روش املا
۳۳۶	۴. روش قرائت و عرضه بر شیخ
۳۳۷	۵. تعلیم از طریق کتاب‌ها
۳۴۱	۶. روش مناظره و گفت‌وگو (جوار)
۳۴۷	۷. تعلیم به روش نامه‌نگاری (مراسله)
۳۵۰	۸. تعلیم به روش سؤال پرسیدن
۳۵۲	۹. تعلیم از طریق خلاصه‌نویسی (مختصرات)
۳۵۴	فصل ششم: اتحادیه‌های صنفی
۳۵۷	تعریف اتحادیه
۳۶۰	اتحادیه‌ها و اصناف
۳۶۰	الف. اتحادیه (نقابه) صاحبان نسب (تبارداران)
۳۶۲	نقابه صاحب‌نسبان و معلمان عالم

۳۶۴	ب. اصناف و گروه‌های شغلی
۳۶۴	اتحادیه و نقشه‌کشی شهرها با محوریت دانشگاه و مدرسه
۳۶۵	توجه به مصالح اعضای صنف
۳۶۶	مراتب و قانون صنف
۳۶۹	محاسب و نظارت دولت بر تعلیم

۳۷۷	سخن پایانی
۳۸۳	منابع و مآخذ

پیش درآمد

سپاس خدایی که تربیت با نام خود همراه و قرین کرد و به پیامبرش فرمود: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَكُنْ عَلِّمَ» (اقْرَأ) اولین کلمه قرآن بود که اندیشه محمد بن عبدالله (ص) در سرش زبانش کرد و نورش را در عقل و ضمیر هر مسلمانی تاباند و باعث افتخار امت اسلامی شد. امت «اقْرَأ» باشد. از این جا بود که پیامبر (ص) نمونه معلم مربی، رهبر راه یابی، الهی عملی مسلمانان در نماز، نیایش، گفتار، رفتار و کردار شد تا امت و مسلمانی همه را تربیت کند که در پرتو تربیت اسلامی علمایی بی نظیر و بزرگ شوند و دستورات تکلیف دهند. رسول خدا (ص) خود با تربیتی پرورش یافت که ریشه اش قرآن، حکمت، تشریع و بیان خدادادی بود تا بتواند هدایتگر، بشارت دهنده، برآمده و دعوتگر فرامین خداوند و چراغی روشنایی بخش باشد.

تحقیقات اولیه من پیرامون تربیت جدید و تطبیق آن در زمینه های علمی، و آگاهی ام بر تربیت معاصر عربی و سنجش هر یک از آنها با مبانی اسلام و زیر نظر قرآن کریم و سنت شریف نبوی مرا به تحیر در برابر آنچه انجام می دهیم و با

آن تربیت معاصر را بنا می‌کنیم، واداشت؛ تربیتی که بر نظام آموزشی وارداتی از دیگران تکیه می‌کند. «این کالای وارداتی ما را در هرج و مرج بزرگ فکری، اضطراب، تناقض افکار و عقاید، شک و دودلی در دین، سبک شمردن فرایض و واجبات دینی، شورش علیه آداب و اخلاق، تقلیدهای ظاهری از بیگانگان، تبذیر اموال و مانند آن می‌اندازد تا این نسل سربارِ پدران و امت و جرثومهٔ فساد نقطه ضعف جامعه باشند.»^۱

سپس بر آن شدم تا زمینه‌های بحث تربیتی، تعداد مذاهب و مشارب، و حساسیت‌ها و تفاوت‌های گروهی را به تصویر بکشم که در کتاب‌های خود از تمدن غرب نشان داده‌اند. آن‌گاه نیاز مسلمانان به چنان نظامی از تربیت را احساس کردم که حقیقت آن را با تصویر کشاند و الگوی والای عقیدتی آنان باشد تا از خلال آن بتوانند تمدن غربی را که بر اساس اسلام بنیان نهاده‌اند، بازیابی کنند.

در همین زمینه با چرا سوال مواجه شدم:

چرا نسل رو به پیشرفت فرزندان این تربیت می‌کنیم؟

آن‌ها را به چه منظور آماده می‌کنیم؟

اصول و پایه‌های شایسته و درست تربیت کدامند؟

وقتی به تجربه‌ام از تربیت اسلامی و نیز راجع به مورد با تربیت غربی و اقدامات و بررسی‌هایم در زمینه تربیت معاصر رجوع کردم، دریافتم که من و کلیه کنشگران عرصه تربیت با همکاری یکدیگر باید اساس تربیتی بر پایه آموزه‌های اسلامی برپا کنیم که بنیان‌ها، هدف‌ها، روش‌ها و رویکردهایش کامل باشد تا به این ترتیب، بتوانیم در سایه آن نسلی پدید آوریم که حیثیت خود را در گفتار و کردار تجربه کند. ما نه فقط تربیت‌های دیگر را کنار نمی‌گذاریم بلکه چیزی را برمی‌گزینیم که با اصول ما متناسب است؛ چرا که حکمت، گم‌شده مؤمن است و آن را هر جا بیابد کسب می‌کند.

پیش‌درآمد / پانزده

به منظور این‌که چنین کتابی بر معارف انسانی ما بیفزاید، کوشیدیم از جوانب گوناگون این ثروت تربیتی - اسلامی را که در زمینه نظری و عملی در اصول خود به قرآن کریم و سنت شریف نبوی تکیه می‌کند، بشناسیم و با تکیه بر مجموعه برگزیده‌ای از نوشته‌های متفکران مسلمان از حقیقت آن پرده برداریم.

والله ولی التوفیق

بیروت ۱ تشرین الثانی ۱۹۹۱ م

۲۴ ربیع الثانی ۱۴۱۱ ق